

УДК 811.161.2'38

СИНТАКТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ПРИЙОМИ ФОРМУВАННЯ ІРОНІЧНОГО СМISЛУ

Калита О. М.

У статті здійснено комплексний аналіз синтактико-стилістичних засобів творення іронічного смислу на матеріалі сучасної української прози.

Ключові слова: іронія, іронічний смисл, синтактико-стилістичний прийом.

В статье осуществлен комплексный анализ синтактико-стилистических средств создания ироничного смысла на материале современной украинской прозы.

Ключевые слова: ирония, ироничный смысл, синтактико-стилистический прием.

In the article a complex analysis of syntactics-stylistic devices of creating ironic sense was done, based on the Ukrainian modern fiction.

Key words: irony, ironic sense, syntactics-stylistic device.

У літературі з кінця ХХ ст. поняття “іронічність” закріпилося як одна із суттєвих її ознак. Іронію розглядають як різновид комічного, стилетворчу рису тексту, що може бути реалізована на різних мовних рівнях. Українськими та російськими дослідниками здійснювався лінгвістичний аналіз мовних засобів комічного у літературних текстах різних періодів: від пам’яток давньоруської літератури (П. Коржева) до творчості письменників нового часу. Також вивчалася роль окремих стилістичних засобів різних мовних рівнів для створення комічного (гумористичного, сатиричного, іронічного) ефекту: словотвірних засобів (В. Виноградова), лексичних засобів (М. Виноградова, Я. Януш), наукових термінів (Н. Бочегова), антропонімів (Л. Кричун), гри слів (В. Санніков, О. Тимчук), каламбурів (В. Вакуров), фразеологізмів (Б. Пришва), перифразів (Г. Євсєєва, І. Кобилянський, О. Копусь), повтору (Н. Молотаєва, Р. Харитонова), цитації (О. Земська, С. Походня, О. Третьякова), алюзії (С. Походня, А. Тютенко), авторського і персонажного мовлення (С. Іваненко). Проте спроб здійснити комплексний стилістичний аналіз засобів творення іронії на синтаксичному рівні досі не було.

Синтактико-стилістичними прийомами вираження іронічного смислу є ті синтаксичні ресурси мови, які служать для емоційно-експресивного підсилення думки. І. Гальперін вважає, що такі форми мови “відпрацьовані суспільною практикою, усвідомлені з погляду їх функціонального призначення [...] і містять у собі певну додаткову рису, яка протиставляється “нейтральним” синонімічним засобам вираження” [1, с. 45]. Тому іронія найповніше реалізується у межах синтаксичних схем, які актуалізують відношення характеристики, тобто у тих, котрі в комплексі охоплюють ситуацію і ставлення до неї.

Завданням статті є виділити й описати синтаксичні моделі, які є найпродуктивнішими у реалізації іронії, зокрема в сучасній українській прозі. Серед таких моделей виділено риторичні питання, парцельовані конструкції, вставні і вставлені конструкції і синтаксичні конвергенції.

Риторичне питання належить до експресивних засобів синтаксису, тому в цій синтаксичній конструкції потенційно закладено здатність до вираження імпліцитних смислів. Сутність риторичного питання полягає в тому, що експліцитно воно виражає питання, а імпліцитно – готову думку, судження. Механізм реалізації іронії за допомогою риторичного питання такий: одночасна реалізація прямого значення (структурно питального) і переносного (контекстуального стверджувального) призводить до виникнення підтекстової суб’єктивно-оцінної іронічної модальності.

Риторичне питання може слугувати засобом виділення іронії, вираженої логіко-смысловими прийомами, наприклад, метафорою: – *Що трапилося?* – *тихо спитався Ян.*

Я подивилася йому в очі й сумно посміхнулася.

- Нічого особливого. Анна захотіла, щоб я відповіла на питання, відповідь на яке шукаю уже не один десяток років.

- І як? Ти відповіла?

*- Яне, хіба я схожа на того, кого раптово осяяло прозріння? (Л. Демська. *Квіти святого Яна*). Метафора “осяяло прозріння” має іронічне забарвлення, а риторичне питання цю іронію підсилює, акцентуючи на ній увагу читача.*

У риторичному питанні може бути висловлена навмисне абсурдна гіпотеза, питальна інтонація підкреслює імпліцитну іронічну модальність: *У вас, Петре Сталеновичу, просте завдання. Дуже просте: фотографувати людей на вулицях міста. А не вулиці без людей. Ви натякаєте на наслідки ядерної війни, коли вулиці порожніють? Чи на якусь епідемію, що косить народ просто на тротуарах? Навіть у випадку катастрофи на вулицях лежатимуть трупи людей, тру-пи! Порожніми наші вулиці не бу-ва-ють!* (А. Кокотюха. *Француз Кирило*). У наведеному прикладі один з учасників діалогу, щоб підкреслити глузливе ставлення до співрозмовника, висловлює гіпотетичне абсурдне пояснення його невміння виконати поставлене редакцією завдання.

Ще більший емоційно-модальний потенціал у риторичних питань, побудованих на запереченні: *А ти – одинак. Зачепила? Вкусила їх? Маєш відповідь. Тепер побачиш, хто тебе захистить, підтримає. Це – тест, дороженька* (Н. Поклад. *Маргінес*) – у формі риторичного питання висловлюється впевненість героїні у тому, що вона своїми діями нікого так і не зачепила, тому її зусилля пішли намарне.

Особливо яскравий ефект виникає за умови контактного нанизування ланцюжка питальних речень: *Тоді злі язики почали піджартовувати: а що як у шпигуни подався?[..]. Однак цим уїдлигим іроністам-розумникам із таким самим в'їдлигим сарказмом заперечували: а що він може продати? До яких важливих справ утаємничений? Які секрети знає? Хіба що свої письменницькі фантазії комусь на руки збуде?* (Г. Кримчак. *Чай із осетриною*). Іронія інтенсифікується з кожним наступним іронічним питанням. Маркерами, які вказують на іронічну модальність ланцюжка риторичних запитань, є слова “іроністи-розумники” та “в'їдливий сарказм”.

Продуктивними у реалізації іронічного смислу є парцельовані конструкції. Парцеляція є стилістичним прийомом, сутність якого полягає у вилученні частини висловлення, побудованого за формулою речення, в самостійне висловлення з метою акцентування змісту парцельованого компонента, підвищення експресивності викладу. Парцелянт відділений від основного речення лише формально, отримуючи власний фразовий наголос та самостійну інтонацію, він і семантично, і синтаксично тісно пов'язаний з основною частиною, від якої відділений. Тому на перший план виступає логіко-емоційна важливість слова чи групи слів, що підкреслюється інтонаційним виділенням. С. Походня вважає, що для створення іронії важливими є не граматичні, а комунікативні зв'язки, які й актуалізуються при парцеляції [4, с. 47].

Для вираження іронії використовуються парцельовані конструкції різної граматичної структури: від окремих слів і словосполучень до простих речень і підрядних парцелянтів. Усі ці синтаксичні структури мають спільну рису: розрив синтаксичних зв'язків у всіх випадках виступає засобом емоційно-експресивного виділення парцельованої частини. Особливо ефектними для передачі іронічного смислу є ланцюжки парцелянтів: *Зоотехнік, такий же молоденький та ще й як слід необучений, невдовзі й заяву подав. За власним бажанням. Бо не знав уже, під яку статтю кабанчиків списувати. А то й молочних бичків. Не кажучи вже про гусей та курей. Що їх лисиці тягали десятками* (А. Дімаров. *Ригорович*). Нагромадження парцельованих конструкцій у наведеному прикладі допомагає виявити іронічний підтекст уривку, створюючи ефект спонтанності і підкреслюючи двозначність висловлення.

Стилістична маркованість вставних та вставлених конструкцій зумовлюється протиріччям, яке виникає між їхньою структурною автономністю та наявністю смислового зв'язку з основним реченням. Відсутність формально виражених синтаксичних зв'язків зумовлює концентрацію уваги на висловлюванні в цілому, виявленні логічних та асоціативних зв'язків між його частинами. Завдяки тому, що формально незначима, вторинна у синтаксичному плані конструкція, яка несе таку ж вторинну інформацію, перетворюється на комунікативний, експресивно-модальний центр висловлювання, виникає двоплановість смислу, який є основною умовою творення

іронії: *Один тепер уже невідомий поет (із тих, що з'являються, як бульки на збуреній ними ж воді, й так же безслідно зникають), прагнучи потрапити до скандальної хроніки нашої літературної газети, на котрійсь із численних спілчанських дискусій вискочив з ногами на фортепіано й почав закидати на люстру заготовлену з дому мотузку із зашморгом...* (О. Стусенко. Дурненький). Імплицитний іронічний смисл у наведеному реченні виникає завдяки тому, що у результаті взаємодії прямого смислу основного речення, його змістово-фактуальної інформації (повідомлення про витівку поета з метою потрапити до скандальної хроніки) і контекстуального смислу речення, яке виникає під впливом вставленої конструкції (порівняння поета з булькою на збуреній воді, яка швидко з'являється і зникає), виникає авторська підтекстова суб'єктивно-оцінна модальність іронічного характеру.

Різниця у передачі іронічного смислу вставними і вставленими конструкціями зумовлена різницею у їх модальному статусі: у першому актуалізується план об'єктивний, констатуючий, у другому – план суб'єктивний, із вираженням експліцитної оцінки змісту. У зв'язному мовленні вставні слова і речення створюють прошарок модальних значень, своєрідний метатекст, який містить коментарі до викладеної інформації. У тексті вставні слова “експлікують позицію суб'єкта мовлення (мовця, спостерігача) як посередника-перципієнта між зображуваною дійсністю і читачем. Вони випереджають ту частину інформації, котра не може бути одержаною автором шляхом прямого бачення, безпосереднього спостереження явищ дійсності” [3, с. 112].

Використання вставних слів та речень для вираження іронії має допоміжний характер: вони підсилюють уже наявну у висловлюванні іронію, а не створюють її, тобто збільшують експресивність і емоційність та вводять додаткову суб'єктивно-іронічну модальність (або авторську, або персонажів): – *Не розумію, а чого ж оті наші писарі, обкомівські журналісти, зробили не те, що треба. Вони хіба не вміють? – він поглянув на редактора.*

– *Очевидно, в мене більший досвід у таких справах. До того ж, як ви наго- лосили минулого разу... – Степ злякався, що погано приховує іронію, але вже зупинитися, аби не докінчити фразу, не зміг. – Я все ж письменник, як тоді ви справедливо помітили* (Г. Кримчак. Чай із осетриною). У наведеному прикладі вставна конструкція підсилює іронію персонажа над співрозмовником, його неосвіченістю та нетямущістю. Виділено такі семантичні типи вставних і вставлених компонентів, завдяки яким виникає іронічний смисл:

1) вставний чи вставлений компонент має уточнювальну семантику, саме внаслідок зіставлення цього уточнювального змісту з основним продукується іронія: *Отож у місті Чернігові жила собі дівчинка, яку одного вечора зовсім випадково (не було з ким залишити її вдома) татко з мамою взяли до філармонії на концерт дуже відомої – на жаль, не нам з вами – піаністки (В. Кашка. Дівчинка та піаніно) –* уточнення виражає іронічне ставлення до читача;

2) вставний чи вставлений компонент указує на джерело інформації, яке у певних обставинах є недостовірним або сумнівним: *Я ж нівроку собі чолов'яга, та й живу в європейській країні, якщо вірити політикам (В. Косенко. Зливна машина часу для мене та Нефертіті) –* називання джерела інформації піддає сумніву висловлену думку;

3) вставлений компонент виражає суб'єктивне ставлення автора чи персонажа до висловленого: *По півночі грали вони при зеленому столі в офіцерському готелі, випорожняючи одну-дві пляшки коньяку (ага, цілий підполковник пив із братом з рядовим бійцем!) і викурюючи п'ять-шість пачок московської “Яви”, яку АЮ діставав з дому безперервно (Ю. Андрухович. Королівські лови) –* вставлений компонент дає іронічну оцінку-коментар до описуваної події.

Проаналізовані випадки вживання вставних і вставлених конструкцій свідчать про те, що ні головне речення, ні вставний чи вставлений компонент окремо не містять іронічного смислу. Вставний / вставлений компонент містить суб'єктивну модальність і є комунікативним центром висловлювання, а основне речення – інформативним. Тільки зіставлення змісту основного і вставного / вставленого компонента, тобто змалювання ситуації і вираження ставлення до неї автора, дає можливість правильно оцінити смислове співвідношення між ними і адекватно декодувати іронію.

Синтаксична конвергенція – це особлива синтаксична конструкція, що складається з двох і більше однопорядкових елементів, які перебувають у відношеннях підпорядкування до головного слова. Усі конвергенції, які вживаються для передачі іронії, поділяються на два типи:

1) структурні конвергенції ґрунтуються на використанні ефекту складання, додавання, експресії. Завдяки здатності розгортатися за рахунок приєднання нових блоків вводиться додаткова інформація про денотат. Характер цієї інформації зумовлений інтенцією автора, а її нагромадження призводить до підкреслення, виділення комунікативного завдання висловлення: – ... *А окрім того, я захотів чаю.*

– *Якого чаю?! – стогнали невтямкуваті.*

– *Простого звичайного чаю. Хоч грузинського, хоч цейлонського, хоч індійського із лондонським розфасуванням, – іронізував чоловік, який кинув пити. – *Хоч із принцесою індійською на коробці, хоч без неї, – уточнював жартівливо. – Аби був тільки чай. Лише чай (Г. Кримчак. Чай із осетриною).* Конвергенція вживається для надмірної деталізації повідомлення, а іронічний ефект виникає завдяки тому, що така деталізація інформативно ніяк його не доповнює. Отже, мета такої надмірної деталізації – висловлення іронічної насмішки над співрозмовниками, над нерозумінням ними ситуації;*

2) структурно-семантичні конвергенції ґрунтуються на використанні ефекту невинного сподівання, на семантичній неоднорідності синтаксично однорідних членів. У таких випадках відбувається значне розходження між традиційно та ситуативно позначуваням, тобто між звичайним власне експресивно-емоційним вживанням однорідного перерахування і однорідного зв'язку підрядних елементів та вживанням несумісних понять в одному ряду. Це сприяє яскравішому вияву властивого іронії механізму її реалізації: *Головне – він був зятем совєтського генерала, єдиним спадкоємцем легендарного червоного комдива (командарма?), заволодівши по його смерті не лише дочкою, квартирою, шаблею і папахою, але й “крайслером імперіалом”, цим танком, цим будинком на колесах, цим пересувним містечком розваг, цим вічним двигуном (перперте мобіле, сказав би Неборак), цим бронтозавром автострад, цим храмом Великої Американської мрії... (Ю. Андрухович. Аве, “Крайслер”).* В одному ряду однорідних членів вживаються лексеми, які є семантично неоднорідними: дочка – це особа, квартира – нерухомість, шабля і папах – атрибути бойової слави радянського комдива, “крайслер імперіал” – марка машини. Вживання цих номінацій у якості однорідних додатків підкреслює цю семантичну неоднорідність, у зв'язку з цим виникає іронічний ефект.

Часто структурно-семантичні конвергенції функціонують як наслідок одночасної реалізації кількох варіантів полісемічного слова, що мають різну сполучуваність: *В сусідній кімнаті я отримав військовий квиток та наказ вимітатися геть (О. Сушко. Два роки).* Лексема “одержувати” у наведеному контексті одночасно реалізується у двох значеннях: “брати, приймати те, що надсилається, надається, вручається” (про військовий квиток) та “приймати для виконання” (про наказ) [4, т. 5, с. 625].

У сучасній українській малій прозі синтаксичні конвергенції сприяють природженню інформації суб'єктивно-оцінного характеру. Структурний тип синтаксичних конвергенцій має допоміжний характер, оскільки за допомогою такої структури можуть виражатися й інші, крім іронічного, емоційно-експресивні смисли. Натомість структурно-семантичні синтаксичні конвергенції мають більший потенціал для вираження іронії, бо ґрунтуються на вживанні несумісних понять в одному ряду, на основі асоціативного зіставлення яких і виникає іронічний смисл.

Отже, усі речення і висловлювання, за допомогою яких у сучасній українській прозі виражається іронічний смисл, будуються за загальним правилом: спочатку зображення ситуації, а потім виражається ставлення до неї. Перша частина завжди виявляється вагомою інформаційно, а друга – комунікативно. Традиційно всі ці моделі не є комунікативним центром висловлювання, а мають доповнювальний, уточнювальний характер. У випадку ж творення іронії саме вони стають комунікативним центром висловлювання, є втіленням суб'єктивної авторської модальності. Таким чином, використання саме цих, а не інших синтаксичних конструкцій, зумовлене їх сутнісними характеристиками, потенційно закладеними у їхні можливості.

Література

1. Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1958. – 459 с.
2. Походня С. И. Языковые виды и средства реализации иронии / С. И. Походня. – К. : Наукова думка, 1989. – 128 с.
3. Седов К. Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции / К. Ф. Седов. – М. : Лабиринт, 2004. – 318 с.
4. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970–1980.